REET 2025 LEVEL-1&2

वंदन बैच

संस्कृत

कारक तथा विभक्ति परिचय

वाच्य, अनुवाद एवं अशुद्धि संशोधन

LIVE 12-02-2025 03:00 PM

वाच्य: त्रिविध:

कर्तृवाच्य:, कर्मवाच्य:, भाववाच्य:

सकर्मकधातुओं से कर्तृवाच्य और कर्मवाच्य होते हैं एवं अकर्मकधातुओं से कर्तृवाच्य और भाववाच्य होते हैं।

1. कर्तृवाच्य:

(क) कर्त्ता- प्रथमा	अहम्
(ख) कर्म- द्वितीया	ग्रन्थम्
(ग) क्रिया- कर्त्ता के अनुसार	पठामि

अर्थात्- कर्त्ता का पुरुष, वचन जो होता है, वही पुरुष, वचन क्रिया का होगा।

लट् लकार
कर्तृवाच्य

ति	तः	अन्ति
सि	थः	थ
आमि	आवः	आमः

कर्मवाच्य / भाववाच्य
लट् लकार

ते	इते	अन्ते
से	इथे	ध्वे
ए	वहे	महे

कर्तृवाच्य कर्मवाच्य भाववाच्य

कर्ता प्रधान कर्म प्रधान भाव प्रधान

2 1 क्रिया
कर्म क्रिया
द्वितीया कर्तानुसारी
(परस्मैपदी)

3 1 1 प्रधान
कर्ता क्रिया
तृतीया कर्मानुसारी
(आत्मनेपदी)

3 1 क्रिया
कर्ता प्रथम पु.
तृतीया (आत्मनेपदी)

पाठं पठति
: पाठं पठन्ति
पाठं पठसि

रामेण पाठः पठ्यते
बालकैः पाठः पठ्यते
त्वया पाठः पठ्यते

मयूरः
मयूराः
मयूरे

1 2 1
त्वं मां पश्यासी → कर्तृवाच्य

त्वया अहं दृश्ये

दृश्

ते	इते	अन्ते
से	इथे	ध्वे
ए	वहे	महे

16 फरवरी

दोपहर 12 बजे

REET Theory

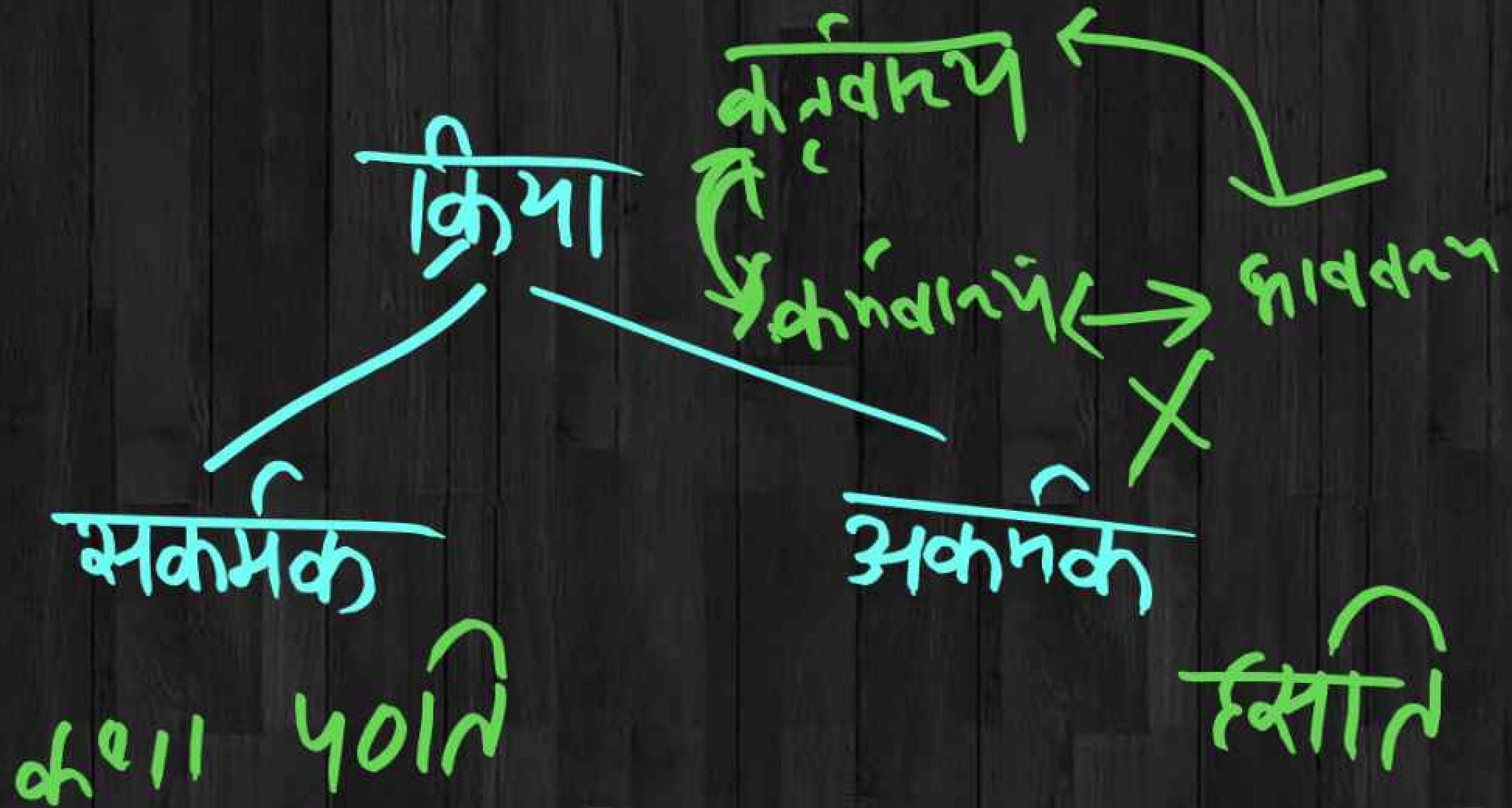
क्रिया
सकर्मक
अकर्मक
कर्तृवाच्य
कर्मवाच्य
भाववाच्य
पठति
हसति

2. कर्मवाच्य:

(क) कर्त्ता - तृतीया मया

(ख) कर्म- प्रथमा ग्रन्थ:

(ग) क्रिया- कर्म के अनुसार पठ्यते

अर्थात् - मूलधातु+य+आत्मनेपदी क्रिया का पुरुष, वचन वही होगा।

बालकः हसति
बालकेन हस्यते
बालकाः हसन्ति
बालकैः हस्यते

3. भाववाच्य:

भाववाच्य अकर्मक धातुओं में होता है। कर्त्ता में तृतीया विभक्ति होती है। कर्म का अभाव रहता है और क्रिया सदा प्रथम पुरुष एकवचन कर्मवाच्य की क्रिया की तरह होती है। यथा बालकेन हस्यते ।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
अट्	(घूमना)	अटति	अहं मित्रेण सह अरण्ये अटामि।	अट्यते	मया मित्रेण सह अरण्ये अट्यते।
अद्	(खाना)	अत्ति	पुत्रः फलम् अत्ति।	अद्यते	पुत्रेण फलम् अद्यते।
अर्च्	(पूजा)	अर्चति	भक्तः देवम् अर्चति।	अर्च्यते	भक्तेन देवः अर्च्यते।
अर्ज्	(कमाना)	अर्जति	पिता धनम् अर्जति।	अर्ज्यते	पित्रा धनम् अर्ज्यते।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
अव्	(रक्षाकरना)	अवति	रामः राक्षसात् अवति।	अव्यते	रामेण राक्षसात् अव्यते।
अस्	(होना)	अस्ति	सः कुत्र अस्ति?	भूयते	तेन कुत्र भूयते ?
एध्	(बढना)	एधते	वृक्षाः एधन्ते।	एध्यते	वृक्षैः एध्यते।
कथ्	(कहना)	कथयति	पितामही कथाः कथयति।	कथ्यते	पितामह्या कथाः कथ्यन्ते।
कुप्	(क्रोध करना)	कुप्यति	पिता पुत्राय कुप्यति।	कुप्यते	पित्रा पुत्राय कुप्यते।

REET 2025 L-1&2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
कुर्दु	(कूदना)	कूदते	बालकाः प्रान्तरे कूर्दन्ते।	कुर्धते	बालकैः प्रान्तरे कूर्धते ।
कूज्	(कूजना)	कूजति	खगाः वृक्षे कूजन्ति ।	कूज्यते	खगैः वृक्षे कूज्यते ?
क्षि	(नष्टहोना)	क्षयति	विवेकभ्रष्टः सदा क्षयति ।	क्षीयते	विवेकभ्रष्टेण सदा क्षीयते।
क्षिप्	(फेंकना)	क्षिपति-ते	बालकाः कुक्कुरेषु प्रस्तरान् क्षिपन्ति ।	क्षिप्यते	बालकैः कुक्कुरेषु प्रस्तराः क्षिप्यन्ते ।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
खण्ड्	(तोड़ना)	खण्डयति	श्रमिकः भवनं खण्डयति।	खण्ड्यते	श्रमिकेण भवनं खण्ड्यते।
खन्	(खोदना)	खनति-ते	जनाः कूपं खनन्ति।	खन्यते	- जनैः कूपः खन्यते।
खाद्	(खाना)	खादति	यूयम् ओदनं खादथ।	खाद्यते	युष्माभिः ओदनं खाद्यते।
खेल्	(खेलना)	खेलति	वयं पादकन्दुकं खेलामः।	खेल्यते	अस्माभिः पादकन्दुकः खेल्यते।

REET 2025 L - 1&2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
गण्	(गिनना)	गणयति-ते	कोषाध्यक्षः रुप्यकाणि गणयति ।	गण्यते	कोषाध्यक्षेण रुप्यकाणि गण्यन्ते।
गद्	(कहना)	गदति	अध्यापकः छात्रान् गदति ।	गद्यते	अध्यापकेन छात्राः गद्यन्ते ।
गम्	(1.प. जाना)	गच्छति	यूयं ग्रामं गच्छथ।	गम्यते	युष्माभिः ग्रामः गम्यते ।
गर्ज	(1.प. गरजना)	गर्जति	मेघाः उच्चैः आकाशे गर्जन्ति ।	गर्ज्यते	मेघैः उच्चैः आकाशे गर्ज्यते ।

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
भक्ष्	(10.उ. खाना)	भक्षयति/ते	राक्षसः मांसं भक्षयति ।	भक्ष्यते	राक्षसेण मांसः भक्ष्यते।
भज्	(1.3. भजन करना)	भजति	भक्तः देवं भजति ।	भज्यते	भक्तेन देवः भज्यते ।
भण्	(1.प. कहना)	भणति	अहं तं भणामि ।	भण्यते	मया सः भण्यते ।
भा	(2 प. चमकना)	भाति	आकाशे सूर्यः भाति।	भायते	आकाशे सूर्येण भायते।

REET 2025 L-1&2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
भाष्	(1.आ. कहना)	भाषते	अहं संस्कृतं भाषे।	भाष्यते	मया संस्कृतं भाष्यते ।
भास्	(1.आ. चमकना)	भासते	रविः दिवा भासते।	भास्यते	रविणा दिवा भास्यते।
भी	(3. प. डरना)	बिभेति	त्वं कुतः बिभेषि ?	भयते	त्वया कुतः भयते?
भुज्	(7.प. पालना)	भुनक्ति	ईश्वरः सर्वान् भुनक्ति ।	भूज्यते	ईश्वरेण सर्वे भुज्यन्ते ।

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
भुज्	(7.आ. खाना)	भुंक्ते	सा फलं भुक्ते।	भुज्यते	तया फलं भुज्यते।
भृ	(1.प. होना)	भवति	तत्र किं भवति ?	भूयते	तत्र किं भूयते ?
भू	(1.3.3.उ. पालना)	भरति-ते/बिभ्रति	माता पुत्रं भरति।	भ्रियते	मात्रा पुत्रः भ्रिम्यते।
भ्रम्	(1.प. घूमना)	भ्रमति	परिव्राजकः प्रतिवनं भ्रमति।	भ्रम्यते	परिव्राजकेण प्रतिवनं भ्रम्यते।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
मन्थ्	(१ प.मथना)	मथति	यशोदा दधि मथति।	मथ्यते	देवैः पुरा समुद्रः अमथ्यत।
मन्	(4. आ. मानना)	मन्यते	सः माम् प्रभुं मन्यते ।	मन्यते	तेन अहं प्रभुः मन्ये।
मा	(2.प. नापना)	माति	वणिजः वस्तूनि मान्ति ।	मीयते	वणिग्भिः वस्तूनि मीयन्ते ।
मान्	(10.3. आदर करना)	मानयति-ते	छात्राः गुरून् मानयन्ति ।	मान्यते	छात्रैः गुरवः मान्यन्ते ।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
मार्ग	(10.3. ढूँढना)	मार्गयति-ते	चौरः गृहे वस्तूनि इतस्ततः मार्गयति।	माग्र्यते	चौरैः गृहे वस्तूनि इतस्ततः मार्ग्यन्ते।
मिल्	(6.3. मिलना)	मिलति-ते	मित्रः मित्रं मिलति।	मिल्यते	मित्रेण मित्रं मिल्यते।
मुच्	(6.3. छोड़ना)	मुंचति	यतिः पापानि मुंचति।	मुच्यते	यतिना पापानि मुच्यन्ते।
मुच्	(10.उ. मुक्त कराना)	मोचयति-ते	अहं तं बन्धनात् मोचयामि।	मोच्यते	मया सः बन्धनात् मोच्यते।

REET 2025 L-1&2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
सह	(1.आ., सहना)	सहते	सः शीतं सहते ।	सह्यते	तेन शीतं सह्यते।
सिच्	(6.3. सींचना)	सिंचति	कृषकः जलेन क्षेत्रं सिंचति।	सिच्यते	कृषकेण जलेन क्षेत्रं सिच्यते।
सूच्	(10.3., सूचना देना)	सूचयति	गुप्तचरः नृपं सूचयति।	सूच्यते	गुप्तचेरण नृपः सूच्यते।
सृ	(1.प. सरकना)	सरति	सर्पः शनैः शनैः सरति।	स्रियते	सर्पेण शनैः शनैः स्रियते।

REET 2025 L - 1&2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
सृज्	(6.प., बनाना)	सृजति,	चित्रकारः चित्रं सृजति।	सृज्यते	चित्रकारेण चिंत्र सृज्यते।
सेव्	(1.आ., सेवा करना)	सेवते	पुत्रः पितरौ सेवते ।	सेव्यते	पुत्रेण पितरौ सेव्येते ।
स्तु	(2.उ., स्तुति करना)	स्तौति	भक्तः देवं स्तौति ।	स्तूयते	भक्तेन देवः स्तूयते।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
स्था	(1.प., रुकना)	तिष्ठति	वानरः वृक्षे तिष्ठति।	स्थीयते	वानरेण वृक्षे स्थीयते।
स्ना	(2.प., स्नान करना)	स्नाति	जनाः जलेन स्नान्ति।	स्नीयते	जनैः जलेल स्नीयते।
स्पृश्	(6.प., छूना)	स्पृशति	बालः पुष्पाणि स्पृशति।	स्पृश्यते	बालेन पुष्पाणि स्पृश्यन्ते।
स्पृह	(10.3., चाहना)	स्पृहयति	सा फलेभ्यः स्पृह्यति।	स्पृह्यते	तया फलेभ्यः स्पृह्यते।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
स्मि	(1.आ., मुस्कराना)	स्मयते	श्रीकृष्णः मन्दं स्मयते।	स्मीयते	श्रीकृष्णेन मन्दं स्मीयते।
स्मृ	(1.प., सोचना)	स्मरति	ब्रह्मचारी वेदान् स्मरति ।	स्मर्यते	ब्रह्मचारिणा वेदाः स्मर्यन्ते।
स्वप्	(2.प., सोना)	स्वपिति	माता शय्ययायां स्वपिति ।	सुप्यते	मात्रा शय्यायां सुप्यते ।
हन्	(2.प., मारना)	हन्ति	अयम् आत्मा कमपि न हन्ति ।	हन्यते	अनेन आत्मना कोऽपि न हन्यते।

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
हस्	(1.प., हसना)	हसति	नाटके विदूषकं दृष्ट्वा बालः हसति।	हस्यते	नाटके विदूषकं दृष्ट्वा बालेन हस्यते।
हा	(3.प. छोड़ना)	जहाति	जनः तीर्थे पापानि जहाति।	हीयते	जनेन तीर्थे पापानि हीयन्ते।
हु	(3.प., यज्ञ करना)	जुहोति	आर्यः प्रतिदिनं जुहोति ।	हूयते	आर्येण प्रतिदिनं हूयते ।
हृष्	(4.प., खुश होना)	हृष्यति	मित्रं मित्रं विलोक्य हृष्यति ।	हृष्यते	मित्रेण मित्रं विलोक्य हृष्यते।

धातुः	अर्थः	क्रियापदम्	कर्तृवाच्यः	क्रियापदम्	कर्मवाच्यः
ह्वे	(1.3., बुलाना)	आह्वयति	जनकः जननीम् आह्वयति।	आहूयते	जनकेन जननी आहूयते।

अशुद्धि संशोधनम् (भाषा प्रथम व भाषा द्वितीय दोनों के लिए)

रचना की दृष्टि से शुद्ध लेखन का विशेष महत्त्व है। अशुद्ध लेखन से भावों और विचारों की स्पष्ट अभिव्यक्ति नहीं होती है तथा भाषा भी सदोष बनती है।

संस्कृत भाषा के लेखन में व्याकरण सम्बन्धी अशुद्धियाँ प्रायः अधिक होती हैं। इसको मध्य नजर रखते हुए पंद्य पाठ्यक्रमानुसार कारकों आदि के विशिष्ट प्रयोग तथा उनके नियम सोदाहरण दिये जा रहे हैं-

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

❖ अभितः परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, उभयतः, सर्वतः, धिक्, उपर्युपरि, अधोऽध इन अव्ययों के योग में द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है। यथा-

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
नगरस्य निकषा उपवनम् अस्ति।	नगरं निकषा उपवनम् अस्ति।
रामस्य प्रति लक्ष्मणः वदति।	रामं प्रति लक्ष्मणः वदति।
लोके उपर्युपरि परमात्मा।	लोकम् उपर्युपरि परमात्मा।
विद्यालयस्य परितः वृक्षाः सन्ति।	विद्यालयं परितः वृक्षा सन्ति।

❖ दुह, याच्, पच्, दण्ड, रुध्, प्रच्छ, चि, ब्रू, शास्, जि, मथ्, मुष्, नी, हृ, कृष्, वह इन द्विकर्मक धातुओं के योग में अकथित कारक में भी द्वितीया विभक्ति प्रयुक्त होती है।

अशुद्ध रूप	शुद्ध रूप
नृपात् धनं याचते	नृपं धनं याचते
अध्यापकात् प्रश्नं प्रच्छति	अध्यापकं प्रश्नं प्रच्छति
याचकाः धनिकेन धनं याचन्ते	याचकाः धनिकं धनं याचन्ते।
छात्राः वृक्षेभ्यः पुष्पांणि चिन्वन्ति ।	छात्राः वृक्षान् पुष्पाणि चिन्वन्ति।
माता तण्डुलेभ्य ओदनं पचति	माता तण्डुलान् ओदनं पचति।

❖ अधि उपसर्ग पूर्वक शीङ्, स्था, आस् धातु के आधार में, अभि, नि उपसर्ग का एक साथ प्रयोग होने पर विश् धातु के आधार में द्वितीया विभक्ति आती है। जैसे-

नृपः सिहासने अधितिष्ठति ।	नृपः सिहासनं अधितिष्ठति ।
हरिः वैकुण्ठे अधिशेते।	हरिः वैकुण्ठं अधिशेते ।

❖ वस् धातु में यदि उप, अनु, अधि, आङ् उपसर्ग लग जाता है, तो वहाँ द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है। जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
अहं गिरेः उपवसामि ।	अहं गिरिम् उपवसामि
रामः विधालयस्य अनुवसति	रामः विद्यालयं अनुवसति

❖ अन्तरा, अन्तरेण, अनु, उप, अभि के योग में द्वितीया विभक्ति होती है। कालवाचक और मार्गवाचक शब्दों के योग में तथा गत्यर्थ धातु के कर्म में द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है।

यथा-

अशुद्ध	शुद्ध
मोहन: नगरे गच्छति ।	मोहन: नगरं गच्छति
वालक: पितु: उपगच्छति ।	बालक: पितरम् उपगच्छति ।
गुरुजनस्य अनुसरति	गुरुजनम् अनुसरति ।
रामस्य लक्ष्मणस्य चान्तरा सीता तिष्ठति ।	रामं लक्ष्मणं चान्तरा सीता तिष्ठति ।

तृतीया विभक्ति

❖ सह, साकम्, सार्धम्, समम् आदि के साथ तथा प्रकृति, प्रायः वंश, गोत्र आदि शब्दों के साथ तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है। जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
रामः सीतां सह गच्छति	रामः सीतया सह गच्छति
छात्रः गुरुं सार्थम् गच्छति	छात्रः गुरुणा सार्धं गच्छति
सुरेशः गोत्रात् चतुर्वेदी अस्ति।	सुरेशः गोत्रेण चतुर्वेदी अस्ति ।
सज्जनः सुखं जीवति ।	सज्जनः सुखेन जीवति ।

❖ अंगविकार जिससे ज्ञात हो और जिस व्यक्ति या वस्तु का लक्षण प्रकट हो उसमें तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
स: मुखं मुकः अस्ति।	स: मुखेन मूकः अस्ति।
स: कर्णैः बधिरः अस्ति।	स: कर्णाभ्याम् बधिरः अस्ति।
जटाभ्यः तापसः प्रतीयते।	जटाभिस्तापसः प्रतीयते।
स: जनः नेत्रात् काणः।	स: जनः नेत्रेण काणः।
पादेन खञ्जः।	पादस्य खञ्जः

शुद्ध — अशुद्ध

❖ विना, नाना, तुल्यता अर्थ बतलाने वाले शब्दों के योग में विकल्प से तृतीया विभक्ति प्रयुक्त होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
धनस्य विना जीवनं व्यर्थम्	धनेन विना जीवनं व्यर्थम्
कृष्णस्य तुल्यः महेशः	कृष्णेन तुल्यः महेशः।
नाना नारी निष्फला लोकयात्रा	नाना नार्या निष्फला लोकयात्रा

❖ अर्थ, कार्य, प्रयोजन, गुण तथा कारक अर्थ को प्रकट करने के लिए उनके साथ प्रयुक्त पदों में तृतीया विभक्ति होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
कोऽर्थः मूर्खपुत्रे जाते।	कोऽर्थः मूर्खपुत्रेण जातेन।
अध्ययनाय तत्र वसति।	अध्ययनेन तत्र वसति।
धनस्य किं प्रयोजनम्	धनेन किं प्रयोजनम्।

❖ ऊन, हीन, अलं, किम् आदि न्यूनतावाचक और निषेध वाचक शब्दों के योग में तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
विद्यायां हीनः पशुः मन्यते ।	विद्यया हीनः पशुः मन्यते ।
विवादात् अलम्	विवादेन अलम् ।
कलहात् किम्	कलहेन किम् ।

❖ अनुक्त कर्ता अर्थात् कर्मवाच्य या भाववाच्य में तृतीया विभक्ति होती है

जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
अहं ग्रामः गम्यते	मया ग्रामः गम्यते ।
मां पुस्तकं पठ्यते	मया पुस्तकं पठ्यते।
रामस्य वाणेन हतो वालिः	रामेण बाणेन हतो बालिः।
रमायाः सुप्यते	रमया सुप्यते ।

चतुर्थी विभक्ति

❖ सम्यक् प्रकार से दान करने के अर्थ में जिसको दान दिया जाये उसमें चतुर्थी विभक्ति आती है। जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
धनिकः भिक्षुकं वस्त्राणि यच्छति।	धनिकः भिक्षुकाय वस्त्राणि यच्छति।
मां रुप्यकाणि देहि	मह्यं रुप्यकाणि देहि
वालिकां धनं ददाति	बालिकायै धनं ददाति।

❖ क्रुध्, द्रुह्, ईर्ष्या, असूय् धातु के योग में तथा इस अर्थ की अन्य धातुओं के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
जनकः पुत्रे क्रुध्यति।	जनकः पुत्राय क्क्रुध्यति।
दुर्जनः सज्जने असूयति।	दुर्जनः सज्जनाय असूयति।
गुरुः शिष्यं कुप्यति।	गुरुः शिष्याय कुप्यति।
सैनिकाः शत्रुभिः द्रुह्यन्ति।	सैनिकाः शत्रुभ्यः द्रुह्यन्ति।
दुर्जनः ऋषीन् असूयति।	दुर्जनः ऋषिभ्यः असूयति।

❖ नमः स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलं, वषट् के योग में तथा तुमुन् प्रत्ययान्त अर्थ के लिए भाववाचक शब्द में चतुर्थी विभक्ति होती है जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
गुरुं नमः	गुरवे नमः ।
पठने शालां याति ।	पठनाय शालां याति ।
दैत्येषु हरिः अलम् ।	दैत्येभ्यः हरिः अलम् ।
बालकं स्वस्ति ।	बालकाय स्वस्ति ।
अग्निं स्वाहा	अग्नये स्वाहा।
पितृणां स्वधा	पितृभ्यः स्वधा ।

इन्द्रस्य वषट् इन्द्राय वषट् ।

❖ रुच् अर्थवाली धातुओं के योग में तथा ऋणी होने के अर्थ में धृ धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
बालकं मोदकं स्वदते	बालकाय मोदकं स्वदते ।
सुरेशः गोपालात् शतं धारयति	सुरेशः गोपालाय शतं धारयति।
बालकं फलं रोचते	बालकाय फलं रोचते ।
माम् दुग्धं रोचते	मह्यम् दुग्धं रोचते ।
छात्रान् चलचित्रं रोचते	छात्रेभ्यः चलचित्रं रोचते ।

❖ कथ्, शंस्, ख्या, चक्ष तथा नि उपसर्गपूर्वक विद् धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
बालकः शिक्षकं निवेदयति	बालकः शिक्षकाय निवेदयति
पिता पुत्रं कथयति	पिता पुत्राय कथयति।
सः तस्य वार्तामाचक्षते	सः तस्मै वार्तामाचक्षतेः।

❖ कल्पृप् तथा स्पृह धातु के योग में हित तथा सुख के योग को चतुर्थी विभक्ति आती है।

अशुद्ध	शुद्ध
भक्तिः मोक्षे कल्पते	भक्तिः मोक्षाय कल्पते
बालकस्य हितं भवतु	बालकाय हितं भवतु।

REET 2025 L-1&2 संस्कृत वंदन बैच

पंचमी विभक्ति

❖ पृथक् होने के अर्थ में अपादान संज्ञा होने से पंचमी विभक्ति का प्रयोग होता है

जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
ग्रामेण नगरं गच्छति।	ग्रामात् नगरं गच्छति।
हिमालयेन गंगा निर्गच्छति।	हिमालयात् गंगा निर्गच्छति।
वृक्षे पत्राणि पतन्ति	वृक्षात् पत्राणि पतन्ति।

❖ भय अर्थ वाली, रक्षा अर्थवाली, छिपा या छिपाने अर्थवाली और वारणार्थ क्रिया के योग में पञ्चमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
जनः सिंहेन विभेति ।	जनः सिहात् बिभेति ।
नृपः चौराय त्रायते ।	नृपः चौरात् त्रायते ।
सज्जनः दुर्जनस्य विभेति ।	सज्जनः दुर्जनात् बिभेति ।
पुत्रः मातरि निलीयते ।	पुत्रः मातुः निलीयते ।

❖ जुगुप्सा, विरांम, प्रमाद अर्थ वाली धातुओं के योग में पंचमी विभक्ति होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
सत्यं मा प्रमद।	सत्यात् मा प्रमद।
पापेन विरमति।	पापात् विरमति।
अधर्मेण जुगुप्सते।	अधर्मात् जुगुप्सते।

❖ जन् और भू धातु के योग में पंचमी विभक्ति होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
नदी पर्वतं प्रभवति ।?	नदी पर्वतात् प्रभवति ।
लोभेन क्रोधः जायते ।	लोभात् क्रोधः जायते ।
बीजेन पादपः जायते ।	बीजात् पादपः जायते ।

❖ नियमपूर्वक अध्ययन करने में, पढ़ाने वाले शिक्षक शब्द में अपादान कारक होता है जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
आचार्येण अधीते	आचार्यात् अधीते।
शिक्षकेण संस्कृतं पठति	शिक्षकात् संस्कृतं पठति।

❖ अनन्तरम्, परम्, हेतु या कारणवाचक शब्दों से तथा अप, आङ् और परि उपसर्गों के योग में पंचमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
आपरितोषाय विदुषाम्	आपरितोषात् विदुषाम्
पठनस्य अनन्तरम्	पठनात् अनन्तरम्

❖ तरप् और ईयसुन् प्रत्यान्त शब्दों से तुलना योग्य पद में, अन्य आरात्, इतर, ऋते तथा दिशावाची शब्दों के योग में पंचमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
माता गुरुतरा भूमिः	माता गुरुतरा भूमेः
नगरस्य आरात् नदी	नगरात् आरात् नदी
ग्रामे दक्षिणे वनम्	ग्रामात् दक्षिणे वनम्
सः तेन लघुत्तरः	सः तस्मात् लघुत्तरः
रमेशः सोहनेन ज्येष्ठतरः	रमेशः सोहनात् ज्येष्ठतरः ।

षष्ठी विभक्ति

❖ स्वस्वामिभावादि सम्बन्ध को प्रकट करने में तथा हेतु वाचक शब्दों के प्रयोग में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
इंद पुस्तकं माम् वर्तते।	इंद पुस्तकं मम वर्तते।
राज्ञा पुरुषः आगच्छति।	राज्ञः पुरुष आगच्छति।
धनेन कारणात् श्रमं करोति।	धनस्य कारणात् श्रमं करोति।

❖ सर्वनामवाचक शब्द के साथ हेतु और निमित्त शब्द में विकल्प से तृतीया और षष्ठी होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
अल्पेन हेतुना बहु हातुमिच्छन् ।	अल्पस्य हेतोः बहुहातुमिच्छन् ।
कस्य निमित्तं रोदिति ।	कस्य निमित्तस्य रोदिति ।
केन हेतुना वसति ।	केन हेतुः वसति ।

❖ दिशावाचक अतस् प्रत्यय तथा उसके अर्थ वाले शब्दों से और पुरः, पुरस्तात्, अथः, उपरि, अन्ते, पश्चात् आदि शब्दों के योग में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है। जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
वृक्षे उपरि कपोतः तिष्ठति।	वृक्षस्य उपरि कपोतः तिष्ठति।
नगरात् दक्षिणतः उपवनम्।	नगरस्य दक्षिणतः उपजनम्।
वृक्षेभ्यः अधः छायां वर्तते।	वृक्षाणाम् अधः छाया वर्तते।

❖ स्मरणार्थ धातु, दय्, ईश्, प्र+भू और अधि+इ धातु के योग में षष्ठी विभक्ति होती है।

अशुद्ध	शुद्ध
बालकः मातरं स्मरति ।	बालकः मातुः स्मरति ।
भिक्षुकाय दयते ।	भिक्षुकस्य दयते ।
गुरुः शिष्याय प्रभवति ।	गुरुः शिष्यस्य प्रभवति ।

❖ कृते (के लिए) समक्षम्, मध्ये, अन्तः के योग में षष्ठी विभक्ति होती है। तथा व्यवहरण और पण अर्थ की धातु

अशुद्ध	शुद्ध
सः माम् कृते फलमानयत् ।	सः मम कृते फलम्रानयत् ।
बालकः पिंत्रा समक्षं हसति ।	बालकः पितुः समक्षं हसति ।
अहं भोजनेन कृते गच्छामि।	अहं भोजनस्य कृते गच्छामि।
शतं व्यवहरणं करोति ।	शतस्य व्यवहरणं कर

सप्तमी विभक्ति

❖ आधार में तथा समयसूचक शब्दों के योग में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
कटम् आस्ते।	कटे आस्ते।
स्थालीं पचति।	स्थाल्यां पचति।
पठनाय इच्छा अस्ति।	पठनें इच्छा अस्ति।
भूमेः पत्राणि पतन्ति।	भूम्यां पत्राणि पतन्ति।

❖ साधु, असाधु, फलवाचक शब्द से अधिकरण कारक में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
दुर्जनाय असाधु व्यवहरति ।	दुर्जने असाधु व्यवहरति ।
शिष्याय साधु व्यवहरति ।	शिष्ये साधु व्यवहरति ।
दन्ताभ्यां कुञ्जरः हन्ति ।	दन्तयोः कुञ्जरं हन्ति ।

❖ जाति, गुण, क्रिया तथा संज्ञा की विशेषता बताने में विशेष्य में तथा तमप् प्रत्यय के योग में सप्तमी या षष्ठी विभक्ति होती है।.

अशुद्ध	शुद्ध
कविभिः कालिदासः श्रेष्ठः ।	कविषु कालिदासः श्रेष्ठः ।
पशुभ्यः गौः।	पशुषु गौः।
वालकेभ्यः मोहनः चतुरतमः ।	बालकेषु मोहनः चतुरतमः ।
हिमालयः पर्वतेभ्यः उच्चतमः ।	हिमालयः पर्वतेषु उच्चतमः ।

❖ स्निह, अभिलम्, युज्, आदरसूचक, आसक्ति अर्थवाली धातुओं के योग में तथा विश्वास, व्यवहार, अर्थवाली धातुओं के योग में सप्तमी विभक्ति होती है। जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
माता बालकं स्निह्यति।	माता बालके स्निह्यति।
कृषणस्य धनाय अभिलाषः।	कृपणस्त्र धने अभिलापः।
स कृष्णस्य विश्वसिति।	स कृष्णे विश्वसिति।

❖ क्षिप्, मुच्, अस्, पत् धातुओं के योग में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

जैसे-

अशुद्ध	शुद्ध
मृगैस्य बाणं क्षिपति।	मृगे बाणं क्षिपति।
कूपं अन्धः पतति।	कूपे अन्धः पतति।
माता गृहम् अस्ति।	माता गृहे अस्ति।

❖ लग्न, व्यग्र, अल्पर, कुशल, निपुण, प्रवीण, दक्ष, चतुर आदि शब्दों के योग में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

अशुद्ध	शुद्ध
बालकः पठनस्य कुशलः ।	बालकः पठने कुशलः।
सुरेशः कार्येण संलग्नः ।	सुरेशः कार्यः संलग्नः
महेशः गायनात् दक्षः ।	महेशः गायने दक्षः ।
रमा चित्रकलया निपुण।	रमा चित्रकलायां निपुणा।
सुरभिः गृहकार्यस्य चतुर ।	सुरभिः गृहकार्य चतुरा।

अशुद्ध		शुद्ध
• ग्रामस्य परितः वृक्षाः सन्ति ।	-	ग्रामं परितः वृक्षा सन्ति ।
• नगरस्य समया नदी वहति ।	-	नगरं समया नदी वहति ।
• सीता रामस्य विना वनं न गच्छति ।	-	सीता रामं विना वनं न गच्छति ।

अशुद्ध		शुद्ध
• मृगाः मृगाणाम् सह धावन्ति ।	-	मृगाः मृगैः सह धावन्ति ।
• नृपः विप्रः धनं ददाति ।	-	नृपः विप्राय धनं ददाति ।
• नगरेण बहिः उद्यानम् अस्ति ।	-	नगरात् बहिः उद्यानम् अस्ति ।
• चौरः सैनिकेन बिभेति ।	-	चौरः सैनिकात् बिभेति ।
• माता पुत्रेण स्निह्यति ।	-	माता पुत्रे स्निह्यति ।
• सुरेन्द्रः अध्ययनेन पटुः अस्ति।	-	सुरेन्द्रः अध्ययने पटुः अस्ति ।
• माता पुत्रे क्रुध्यति ।	-	माता पुत्राय क्क्रुध्यति ।

REET 2025 L - 1&2 संस्कृत वंदन बैच

• नमः शिवम् ।	-	नमः शिवाय।
• कृषकः वृषभं क्षेत्रे नयति।	-	कृषकः वृषभं क्षेत्रम् नयति।
• माता व्यजनात् व्यजनं पचति।	-	माता व्यजनं व्यजनं पचति।
• बालकः पर्यडके अधिशेते ।	-	बालकः पर्यङ्कम् अधिशेते।
• रामः विद्यालयस्य अनुवसति ।	-	रामः विद्यालयं अनुवसति ।
• क्रोशात् अधीते ।	-	क्रोशं अधीते ।
• ईश्वरात् अन्तरेण न सुखम् ।	-	ईश्वरं अन्तरेण न सुखम् ।
• आश्रमात् निकषा ग्रामः अस्ति।	-	आश्रमं निकषा ग्रामः अस्ति ।

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

• रामः पितरं सार्धं गच्छति।	-	रामः पित्रा सार्धं गच्छति।
• राजा ऋषि सह गच्छति।	-	राजा ऋषिणा सह गच्छति।
• राजा याचकान् धनं ददाति।	-	राजाः याचकेभ्यः धनं ददाति।
• रामः वशिष्ठेन अधीते।	-	रामः वशिष्ठात् अधीते।
• सज्जनः पापेन विभेति।	-	सज्जनः पापात् बिभेति।
• विद्यात् बुद्धिः वर्धते।	-	विद्यया बुद्धिः वर्धते।
• नरः ज्ञानस्य ऋते पशुः मन्यते।	-	नरः ज्ञानात् ऋते पशुः मन्यते।
• सुरदासः नेत्रयोः अन्धः आसीत्।	-	सूरदासः नेत्राभ्याम् अन्धः आसी

REET 2025 L - 1 & 2 संस्कृत वंदन बैच

- नकुलः विलेन बहिः गच्छति । - नकुलः बिलात् बहिः गच्छति।
- बालकान् स्वस्ति भवतु । - बालकेभ्यः स्वस्ति भवतु ।
- पर्वतेभ्यः हिमालयः अल्युच्चम् अस्ति । - पर्वतेषु हिमालयः उच्चतमः अस्ति
- सः मधुरे फलानि भक्षयति । - सः मधुराणि फलानि भक्षयति ।
- सूर्यः एका अस्ति । - सूर्यः एकः अस्ति ।
- काकस्य वर्णः कृष्णम् भवति । - काकस्य वर्णः कृष्णः भवति ।
- सुन्दरं पुष्पाणि विकसन्ति । - सुन्दराणि पुष्पाणि विकसन्ति ।
- हंसस्य वर्णः श्वेता अस्ति । - हंसस्य वर्णः श्वेतः अस्ति ।